

СТЕПОВА КУРГАННА АРХЕОЛОГІЯ ДОБИ БРОНЗИ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглядаються основні тенденції розвитку степової курганної археології доби бронзи за останні два десятиліття. Відмічаються досягнення та недоліки сучасного стану розвитку. Даються прогнози щодо подальшого розвитку.

Степова археологія взагалі та доби бронзи зокрема протягом 70-80 років розвивалася випереджаючими темпами завдяки значним дослідженням у зонах меліорації. Проте тенденції та особливості цього розвитку спеціально майже не аналізувалися. А такий аналіз є цілком необхідним для подальшого розвитку даної галузі науки.

Загальний розвиток археологічної науки останні два десятиліття характеризується як змагання між культурархеологією та соціоархеологією. До цього слід додати ще більш чи менш вдалі спроби реконструкції за курганними матеріалами світогляду давнього населення. Всі здобутки курганної археології можна розділити на такі групи: 1 - методологічні та теоретичні, 2 - методичні, 3 - конкретно-наукові, 4 - джерелознавчі. За ними й будуть аналізуватися основні досягнення і недоліки зазначеної у назві статті галузі археології.

70-80 роки були десятиліттями вибухового росту джерелознавчої бази. За підсумками, на рік у середньому розкопувалося до 150-200 курганів. При цьому кожний курган у середньому містив 5-7 поховань [1]. Тобто загальний фонд джерел збільшився за ці роки на 20-25 тис. одиниць. Можна сперечатися з приводу того, наскільки якісно досліджено археологічні об'єкти за допомогою механізмів. Проте безсумнівно одне: розкопки у зонах меліорації вперше дозволили вивчати всі кургани підряд, не роблячи винятків ні для великих, ні для малих насипів. Це дозволило перевести питання реконструкції етнічної та соціальної структури стародавнього курганного населення з площини теоретичної у практичну. При цьому треба зауважити, що адекватність отриманих соціологічних реконст-

рукцій була настільки повною, наскільки повно відбивалися у курганах різні сфери життєдіяльності населення тієї чи іншої епохи. На обрядовий біритуалізм степового населення вже неодноразово вказувалося [2]. Ще одне джерелознавче досягнення пов'язане з отриманням значної серії антропологічних визначень. Роботи сектору антропології ІА НАНУ дозволили одержати археологам дані, необхідні для різноманітних конкретно-наукових реконструкцій. Це праці С.І.Круц, І.Д.Потехіної, С.П.Сегеди, К.О. Шепель, Л.В.Литвинової [3].

Новобудовний бум мав ще один позитивний наслідок. Так, поряд з традиційно авторитетним Київським центром виникли, сформувалися і набули значного авторитету такі нові регіональні центри дослідження степової археології, як Дніпропетровський під керівництвом І.Ф.Ковальнової на базі Дніпропетровського держуніверситету, Запорізький під керівництвом І.М.Тощева та ін. Плідно працювали, особливо у 80-ті роки, археологи-степовики Одеси, Донецька, Херсона, Миколаєва, Луганська, Харкова, Полтави та інших міст.

Розвиваються контакти з археологами-степовиками сусідніх країн: з воронезькою школою А.Д.Пряхіна, з Ростовом-на-Дону, Молдавією, Польшею. В останньому випадку друга збірка Балтійсько-Понтійських студій пам'яті М.Гімбутас була цілком присвячена проблемам номадизму [4].

Зараз майже повністю припинено роботи великих новобудовних експедицій. Замість них південь України починає захлинатися у каламутній хвилі хижацьких розкопок, у тому числі курганів. Речі з них без належних

наукових описів опиняються у приватних колекціях. Лише незначна їхня частина потрапляє до науковців [5]. Держава повинна стати на перешкоді цій небезпечній тенденції.

Серед конкретно-наукових досягнень останніх двох десятиліть треба відзначити виділення кількох археологічних культур, створення локальних культурно-хронологічних періодизацій, роботи з етнічної та соціальної реконструкції давнього курганного населення. Так, О.Г.Шапошниковою наприкінці 70-х років була виділена інгульська катакомбна культура [6], що займає західну частину ареалу катакомбної спільності. Яскравий, відмінний від інших катакомбних культур, поховальний обряд, ошатна вишукана кераміка, унікальні складні ритуали - все це виводить дану культуру в ряд найяскравіших культурних явищ на території України не тільки за доби бронзи, але взагалі давнини.

З ім'ям І.Ф.Ковальнової пов'язане відкриття пізньоенеолітичної постмаріупільської культури, досить своєрідного явища, у якому сполучаються як степові скотарські, так й хліборобські елементи [7].

Не менш важливими для розуміння історичного процесу упродовж енеоліту є новоданилівські пам'ятки, виділені Д.Я.Телегіним [8]. Нині їх повністю зібрала та опрацювала А.Л.Нечитайло. Значні порівняно з синхронними комплексами матеріальні коштовності у похованнях, виточені з черепашок диски з отворами посередині, які правили за первісні гроші (припушення Д.Я.Телегіна), різноманітна різноетнічна кераміка - все це виводить їх з ряду пересічних енеолітичних культур.

Складна доля виявилася в культури багатопружкової кераміки (КБК). Вона була виділена майже 40 років тому [9]. За цей час з'ясувалося, що для неї характерні п'ять типів поховальних споруд, що багатопружкова кераміка не є універсальним явищем, так само як й пряжки з одним чи двома отворами. Хронологія багатопружкових пам'яток показує, що термін існування КБК в кожному окремому регіоні не перевищує 50-100 років [10]. Зазначені особливості КБК дозволили С.Ж.Пустовалову ще в 1980 р. на методсемінарі ІА НАНУ розглядати її як етап формування зрубної спільноти, який позначається агломеративним поєднанням різноетнічних елементів. Сама по собі КБК не вписується в жодну концепцію розвитку етносу.

Хиткість підвалин виділення цієї культури відчуває і С.С. Березанська, яка виступила з пропозицією вважати КБК не культурою, а керамічним стилем [11]. Думається все ж, що сучасне поняття моди чи стилю не можна застосовувати до додержавних утворень. Отже, перегляд підвалин виділення деяких археологічних культур є справою необхідною.

Зроблено чимало для створення та уточнення регіональних періодизацій доби бронзи. Розроблено періодизаційні схеми для Криму [12]. Подніпров'я [13], Донбасу [14], Північно-західного Причорномор'я [15]. Як правило, періодизаційні схеми характеризуються комплексністю. Періоди, що виділяються, є результатом поєднання даних, отриманих незалежними методами: стратиграфічним, типологічним та радіовуглецевим чи археомагнітним. Треба зазначити, що нові методи радіокарбонного аналізу дають чудові результати, які підтверджуються і даними типологічного аналізу.

Але є група фахівців, які при створенні періодизацій зневажають системність, віддають перевагу стратиграфічним спостереженням насипів курганів. Вони вважають, що це найоб'єктивніше джерело. Так, А.В.Ніколова у своїй періодизації ямних пам'яток спирається на стратиграфію великих курганів. Проте змістовна модель має суттєві недоліки [16]. Цей автор абсолютизував лише певну тенденцію про збільшення з часом зібганих на боці померлих. Це призвело до викривлення загальної картини. Ці ствердження відразу піддали сумніву фахівці [17].

Саме представники речознавчого напрямку спробували звести нанівець концепцію про тривале співіснування ямного та різних груп катакомбного населення, виділивши для кожної з них окремий хронологічний період. Ця точка зору відбита у статті, що підписана А.В.Ніколовою та Л.А.Черних, [18]. Але ця некоректна спроба не знайшла підтримки у спеціалістів [19].

Такі спроби стали можливими лише тому, що на початку 90-х років з відділу енеоліту-бронзи ІА НАНУ з різних причин пішло багато талановитих досвідчених дослідників. З середини 90-х років нове керівництво відділу енеоліту-бронзи віддало перевагу речознавчому напрямку, нехтуючи зваженими історичними та соціальними реконструкціями. Думається, що це є такою ж самою помилкою, як і зневажання джерелознавчими дослідниками.

Безумовно, якісна джерельна база є запорукою будь-яких успішних реконструкцій. Але й джерелознавство не може бути самоціллю, єдиною метою археолога.

Не стали проривом у справі історичних реконструкцій й відповідні розділи першого тому "Давньої історії України" [20]. Прагнення розглядати історичний процес за реальними етнолінгвістичними спільностями є схвальним та позитивним. Проте апріорне виділення лише п'яти мовних ареалів (фінно-угорського, праслов'янського, протобалтського, індоіранського та фракійського) не є найкращим вирішенням проблеми ідентифікації археологічних культур та етномовних спільностей. Поза увагою залишилися неіндоєвропейські народи анатолійського та близькосхідного походження, які істотно впливали на етнічне обличчя території України в давнину. Віднесення конкретних АК до мовних спільнот без належної аргументації викликає недовіру у читача. Зіставлення всіх катакомбних племен з індоіранцями нівелює їхні особливості, викривляє історичну картину. Автори не взяли до уваги помилку Г.В.Підгаєцького та О.П.Круглова, які відмовилися від АК [21], і повторюють їхню помилку. Пізніше С.С.Березанська та В.В.Отрошенко уточнили, що не всі катакомбні АК індоіранські, проте, на яких підставах та які саме АК не сказали [22], хоча Ю.В.Павленко ще у 1994 р. вказував на це [23].

Треба відмітити і те, що автори зазначеного розділу поряд з численними посиланнями на праці зарубіжних археологів (російських, польських та ін.), що безперечно є позитивним фактором, не використовують, або використовують без посилань фундаментальні розробки вітчизняних фахівців та їх російських колег. Так, у зазначеному розділі не враховуються важливі праці з індоєвропейської проблематики [24]. При дослідженні проблем ремесла та зв'язків з Кавказом у зазначеному розділі не враховуються фундаментальні розробки А.Л.Нечитайло [25], І.Т.Чернякова і А.І.Кубишева [26].

Водночас у розділі "Бронзовий вік" використані без посилань на автора праці С.Ж.Пустовалова, де мова йде про те, що розпис у камерах катакомб є ознакою вищої катакомбної знаті [27], де доводиться, що катакомбна знать користувалася та замовляла металеві вироби ремісникам, що поховання знаті зосереджувалися в окремих могильниках [28], що в одній особі поєднувалися світські, військові

та сакральні владні функції [29]. Складається враження, що це власні здобутки авторів розділу.

Наведені недоліки значною мірою збіднили та певним чином викривили історичну картину доби бронзи на території України і роль окремих дослідників у її виявленні. Піднесення та занепад історичного розвитку за доби бронзи виявилися знівельованими. Дослідження у розділі "Бронзовий вік" практично не вийшло за межі речознавства. У підрозділі "Головні історичні події II тис. до н.е." мова йде або про території, які не мають безпосереднього відношення до України, або про АК, їхнє поширення та зміну. Соціальні реконструкції даються за етнолінгвістичними спільностями, саме окреслення яких вельми спірне. Розділ "Бронзовий вік" не став узагальненням розробок усіх археологів-бронзовиків за останні півтора десятиріччя, а є однією з багатьох у чому дискусійною точкою зору вказаних авторів розділу давньої історії. Приємним винятком з розділу є глава 6 "Антропологічний склад населення", написана С.І.Круц, де дійсно узагальнено великий матеріал [30].

Методологічні та методичні розробки відділу теорії та методики археології НАНУ у 80-ті роки [31], інших наукових центрів підготували ґрунт для конкретно-наукових реконструкцій 90-х років. Слід зауважити, що критика школи В.Ф.Генінга В.С.Ольховським [32] є багато в чому недоречною. Недоліки, які, на думку В.С.Ольховського, начебто властиві В.Ф.Генінгу, насправді позначають власні розробки цього автора. В.С.Ольховський лише закликає вивчати поховальний обряд крізь призму ідеології, а роботи В.Ф.Генінга та його співавторів дають конкретні процедури такого вивчення.

На базі методологічних розробок були виконані етнічні та соціальні реконструкції за матеріалами ямної, катакомбної та зрубної АК [33]. Після цих досліджень можна сказати, що станово-кастова система давніх індоіранців у своїй ранній формі зародилася у Північнопричорноморських степах. Ямному суспільству з самого початку була притаманна етносоціальна стратифікація. На ранніх етапах свого існування роль панівного прошарку виконувало кеміобинське населення. Працємісткість кеміобинських поховань на порядок вища за ямні. Водночас вони розсіяні серед ямних могил. Згодом ямне населення

починає утворювати потужні племінні союзи чи гегемонії. Наизначніші з них фіксуються у Прикубанні та Буджаку. На решті територій незалежний розвиток ямного суспільства було перервано появою різних груп катакомбного населення. Воно підкорює аборигенів та посідає провідне становище у суспільстві, яке утворилося внаслідок цього процесу.

Соціальним занепадом за доби пізньої бронзи характеризується зрубне суспільство. Упродовж його існування у 2,5 раза скорочується кількість знаті, випадають з поховального ритуалу навіть цілі її категорії (воїни). Після піднесення державотворчих процесів у катакомбний час цей період можна назвати первісною реакцією. Такий зворотно-поступальний рух є цілком природним для первісної периферії, якою є Північне Причорномор'я.

Виявлені особливості етносоціального розвитку степових суспільств доби бронзи дозволяють стверджувати, що ключовим моментом для правильного розуміння природи значної кількості степових соціумів є принцип співіснування різних за рівнем суспільного розвитку, господарсько-культурним типом народів у єдиному потестарно-політичному організмі. Крім доби бронзи кастові структури, можливо, можна простежити і в черняхівській культурі, й у скіфів, і в Хазарії. Співіснування різних етнічних груп населення відмічається і в козацьких общинах XVI ст.

У зв'язку з цим твердженням може виникнути думка, що традиційна хронологія має бути повністю відкинута. Думається, що цього робити неможна. Розквіт окремих етносів давнини, відбитий в археологічних культурах, не збігався у часі. Цю асинхронність й помітила традиційна хронологія. Але для більш ґрунтового та детального вивчення степових суспільств традиційної хронології вже недостатньо. Наприклад, для того, щоб пояснити присутність кістяка у зібганій на спині позиції в інгульському чи зрубному похованні вже недостатньо прикритися "фіговим листком" ремінісценції. Такі явища вимагають історичного пояснення! Ремінісценція - це відлуння, неясний спогад про те, що зникло. Тобто це збереження певного етнічного явища після смерті етносу. Чи можливо це? Вважаю, що ні. Етнічна культура зберігається лише завдяки її носіям.

У 80-ті роки було підготовлено базу для комп'ютеризації насамперед масових пам'я-

ток - курганних поховань [34]. Тоді була розроблена археологічна частина програми обліку та пошуку поховань, курганів та могильників. Усе це підготувало ґрунт для широкого впровадження комп'ютера в археологічні дослідження масового матеріалу. Подібні розробки стають вже нормою [35]. Проте деякі зразки статистичних розробок характеризуються порушенням елементарних правил статистичної обробки, недбалістю в оформленні таблиць тощо [36]. Статистичні розробки тільки тоді матимуть авторитет, коли будуть виконуватись акуратно, належним чином.

Значних успіхів було досягнуто у реконструкції світогляду стародавнього степового населення. Ініціюючим поштовхом для цього процесу стали дослідження В.М.Даниленка, добре відомі у рукописах, але видані лише наприкінці 90-х років [37].

Дуже багато для розкриття семантики орнаментальних схем доби енеоліту-бронзи зробив М.О.Чмихов. Його періодизація розвитку світогляду степового населення України, відбиття в орнаменталізації соціального розшарування, винахід астрономічного ключа до розуміння змісту зразків прикладного мистецтва мають велике наукове значення [38].

Цікаві реконструкції світогляду степового населення здійснили І.Ф.Ковальова [39] та її учні. Вони багато зробили для висвітлення пантеону божеств степового населення, окремих скотарських та хліборобських чи мисливських культів, які, скоріше за все, перебували у певних ієрархічних стосунках між собою.

Спроби використати структуралістський підхід знаходимо у працях С.М.Ляшко [40], С.В.Іванової [41] та інших дослідників. Аналізувалися окремі категорії знахідок із сакральним навантаженням [42]. Проте робота по вивченню світогляду лише тільки розгортається.

Дуже суперечливою фігурою у вивченні світогляду є Ю.О.Шилов. З одного боку, він один з перших звернув увагу на курган як на пам'ятник сакральної архітектури, висунув багато дуже слушних ідей (наприклад, щодо великого значення у суббореалі ритуалу викликання дощу). Але, з другого боку, системи доказів цих ідей у нього здебільшого не існує. Натуралістичні подробиці курганного поховального ритуалу, які наводить Ю.О.Шилов, зовсім не були обов'язковими. Стрижневі архетипи виступали за доби енеоліту - бронзи вже

давно в абстрактному зашифрованому вигляді. Саме багатозначність, абстрагованість від реальності, профанного світу надавала певним предметам та спорудам сакрального значення. Реконструкції Ю.О.Шилова не враховують ці моменти.

Як не дивно, але у своїх підходах до реконструкцій дуже подібні до Ю.О.Шилова його непримиримі опоненти. Їхні реконструкції так само відзначаються спрощеністю, прямолінійністю, відсутністю належних доказів. Як приклад, можна навести припущення В.В.Отрошенка та К.П.Бунятян про те, що кістки тварин у зрубних похованнях свідчать про відокремлену, чи, навіть, приватну власність на худобу: "...наличие костей животных в женских, а также детских и подростковых погребениях (в последних - в незначительном количестве) можно интерпретировать как факт индивидуальной собственности на скот отдельных членов семьи как составной части обособленной и как факт принадлежности погребенных таким образом членов общества к высшей социальной прослойке." [43].

Відстежуючи тенденції розвитку археології в останні роки, не можна не зупинитися на проблемі популяризації археологічних знань. Це важлива і благородна справа. Необхідність та корисність популярних праць не потребує доведення. Багато робить для популяризації археології Д.Я.Телегін. Його численні брошури [44] зіграли важливу роль у справі популяризації. У 90-ті роки з'явилося багато нових видавництв, які охоче друкують науково-популярні праці. Вийшла друком ціла серія брошур та книжок, у яких висвітлюються різноманітні аспекти стародавньої історії України. Практично, всі вони написані провідними фахівцями Інституту археології НАНУ. Але первісності та, зокрема, добі бронзи не поталанило. Про цей період написала людина, яка досить поверхово знайома з матеріалом та проблематикою. Після читання млявого, позбавленого будь-яких барв тексту складається враження, що скотарі доби енеоліту-бронзи ледь жевріли, проводячи все своє життя у пошуках їжі, а всі їхні думки зводилися до того, як прогодувати худобу [45]. Чомусь цей трохи розширений текст розтиражовано у навчальному посібнику цього ж автора [46].

Дивлячись на шлях, який пройшла археологія за 150 років свого існування, можна констатувати, що й степова курганна археологія

проходила ті самі періоди, що й решта археологічних галузей. Проте розвиток курганної археології має свої особливості. Щоб зрозуміти їх, слід звернутися до більш розвинутої суміжної галузі - скіфології. Вивчення її розвитку багато у чому подібний до тенденцій вивчення енеоліту-бронзи. Так, після загального археологічного періоду старожитностей у скіфології панувала етнічна проблематика. Паралельно з нею у 70-ті роки починає розвиватися соціальна проблематика. Першою у цій справі стала монографія О.М.Хазанова [47]. Лише у 90-ті роки у скіфології починаються палеоекономічні дослідження, першим вагомим внеском у які є монографії Н.А.Гаврилюк [48].

Послідовність вивчення проблематики у скіфології не є випадковою. Вона перш за все обумовлена специфікою джерела. Першочергові дослідження курганів, невелика кількість побутових пам'яток призвели до того, що економічні реконструкції на ранніх стадіях розвитку галузі були просто неможливі.

Н.А.Гаврилюк, застосувавши палеоекономічний, палеоекологічний підходи, змогла вийти на ґрунтовні економічні реконструкції, її моделі, з необхідними поправками на час та клімат, можуть бути застосовані й для більш ранніх часів, зокрема, для доби бронзи.

Шлях, подібний до скіфології, проходить й археологія бронзи з тією лише відмінністю, що палеоекологічні роботи тут тільки починаються. Лише виконавши все коло реконструкцій (етнічних, соціальних, економічних та світоглядних), в археології доби бронзи можна ставити питання про недосконалість джерела, виявити ті ланки, яких бракує для певних реконструкцій, або рівень фіксації яких не задовольняє вимогам дослідників. Тобто, тільки тоді можна поставити нові вимоги до якості джерела.

Підводячи підсумки аналізу розвитку курганної археології, треба зазначити, що у джерельній базі необхідно впроваджувати у широких масштабах точне радіовуглецеве датування. Мова йде не про окремі поховання, а про суцільні могильники. Роботи ці мають вестися за єдиною методикою, щоб уникнути розбіжностей. Сучасні методи аналізу дозволяють це зробити. Для створення хронологічних схем треба змінити акценти, роблячи наголос на стратиграфії поселень, а не курганів.

У конкретно-наукових дослідженнях має утвердитися напрям етнічних та соціальних розробок за конкретним матеріалом. Це дасть можливість створити загальну етнічну та соціальну історію регіону.

Виконати це завдання неможливо без використання новітніх комп'ютерних технологій не тільки реєстрації, але й математичної обробки археологічних даних. Нині за ініціативою Українського товариства охорони пам'яток історії та культури докладаються зусилля щодо створення бази даних такого банку. Можливості ПЕОМ для статистичної обробки даних використовуються недостатньо, а це для прогресу археології необхідно.

Дуже перспективними є й етнолінгвістичні дослідження. Сучасні розробки порівняльного мовознавства дозволяють пропонувати нові схеми розвитку мов та етносів на бере-

гах України за доби бронзи. У зв'язку з цим мають час від часу переглядатися підвалини виділення певних АК.

Великі потенціальні можливості має реконструкція світогляду давнього населення України. Значні успіхи у теорії знакових систем дозволяють більш упевнено просуватися вперед у цій галузі реконструкцій.

У теоретичному та методологічному аспектах конкретною метою залишається поставлена ще В.Ф.Генінгом ціль - виявити закономірності опредмечування соціальних у найширшому розумінні явищ.

Разом з позитивними тенденціями існує небезпека, пов'язана з відмовою від реконструктивних робіт, переходом на речознавство та, навіть, антикварізм, збільшення популярних брошур не дуже високого гатунку тощо. Треба сподіватися, що ця тенденція не переважить.

1. Бунятян Е.П., Генинг В.Ф., Пустовалов СМ., Рыков НА. ИПС - информационно-поисковая система по погребальным памятникам. - Препринт. - К., 1989. - С.5.

2. Пустовалов С. Ж., Степанова М.О. Динамика численности степного населения Украины по материалам курганных могильников // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. - V в. н.э. - Материалы Международной конференции. - Тирасполь, 1994. - С. 101-102; Пустовалов СМ. До реконструкції динаміки чисельності степового населення України доби енеоліту - пізнього середньовіччя // Тез.. доп. I щорічної конференції НАУКМА. - К., 1995. - С. 24-25; Синюк Д.Т. Бронзовий век бассейна Дона. - Воронеж, 1996. - С.289.

3. Крузь СИ. Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья. - К.: Наук. думка, 1984. - 206 с; Сегада СП. Основы антропологии. - К.: Наук. думка, 1995. - 208 с; Сегада СП., Литвинова Л.В. Антропологический материал из могильника белозерской культуры у с. Кочковатое // Древности Степного Причерноморья и Крыма. - Запорожье, 1991. - Вып. II. - С. 180-187; Потехина И.Д. Населення усаївської культури за даними антропологи // Археологія. - 1990. - № 2. - С. 56-68; Вона ж. До питання про антропологічний склад енеолітичного населення України (за матеріалами доячних підкуржаних поховань) // Археологія. - 1994. - М» 4. - С. 107-116; Шепель ЕА. Древнее население Северо-Восточного Приазовья // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. - К., 1984. - С. 81-97.

4. Baltic-Pontic studies. - Poznan, 1994. - №2. - 245 p.

5. Телегин Д.Я. Дещо про археологію... тінюву // Вечірній Київ. - 1999. - 14 жовтня.

6. Шапошникова О.Г. Ингульская культура // Тез. докл. XVII конференции Института археологии АН УССР. - Ужгород, 1978.

7. Ковалева И.Ф. Кильченская группа энеолитических вытянутых погребений и общие вопросы их датировки // Курганы Степного Поднепровья. - Днепропетровск, 1980. - С.42-49; Ковалева И.Ф. К вопросу о культурной принадлежности вытянутых подкуржанных энеолитических погребений // Курганы Степного Поднепровья. - Днепропетровск, 1980. - С.50-55; Ковалева И.Ф. Еще раз о стратиграфическом соотношении постмарипольских, нижнемихайловских и древнеямных погребений // Проблемы археологии Поднепровья. - Днепропетровск, 1986. - С.56-67; Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите - бронзовом веке. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. - 115 с.

8. Телегин Д.Я. Среднестоговская культура и памятники Новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины // Археология УССР. - К., 1985. - Т. 1.

9. Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // Советская археология. - 1960. - № 4.

10. Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. - Днепропетровск, 1987. - С. 27-47.

11. Березанская С.С. Культура или керамический стиль? // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики. - Запорожье, 1998. - С.60-65.

12. Колтухов С.Г., Тощее Г.Л. Курганные древности Крыма. - Запорожье: Изд-во Запорожского университета, 1998. - 194 с.

13. Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите - бронзовом веке. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. - 115 с.

14. Санжаров С.Н. Катакомбная культура на территории Северо-Восточного Приазовья. - Автореферат дис. канд. ист. наук. - К., 1991. - 16 с.

15. Дерганов В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. - Кишинев, 1986; Дергачев В.А. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья // Стратум плюс. - 1999. - № 2. - С. 169-221; Тошечко Т.Н. Катакомбные памятники Крыма // Древности Степного Причерноморья и Крыма. - Запорожье, 1990. - Вып. 1. - С. 116-127; Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. - К.: Наук, думка, 1985. - 171 с; Яровой Е.В. Курганы энеолита - бронзы Нижнего Поднестровья. - Кишинев: Штиинца, 1990. - 270 с.

16. Мозолевський Б.М., Пустовалов С.Ж. Курган "Довга Могила" з групи Чортomla // Культурологічні студії. - К., 1999. - Вип. 2. - С. 118-140; Пустовалов С.Ж. Розкопки кургану "Бобушка" (к. з Чкалівська курганна група) // Культурологічні студії. - К., 1999. - Вип. 2. - С. 141-164.

17. Тесленко Д.Л. Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та правобережного Передістеу. - Автореф. дис. канд. іст. наук. - К., 1999. - 19 с; Иванова С.В. О хронологии и периодизации памятников ямной культуры Северо-Западного Причерноморья // Краткие сообщения Одесского археологического общества. - Одесса, 1999. - С.52-57.

18. Школова А.В., Черних Л.Л. До однієї з концепцій соціального розвитку носіїв катакомбної культури // Археологія. - 1997. - № 1. - С. 56-71.

19. Кияшко А.В. О культурном единстве позднейших и раннекатакомбных памятников эпохи средней бронзы // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. - Тез. докл. конф. - Ростов-на-Дону, 1998. - С. 42-43; Плешивенко А.Г. К вопросу о формировании катакомбной культуры // Проблемы истории археологии Украины. - Тез. докл. конф. - Харьков, 1999. - С. 13-14; Пустовалов С.Ж. Вказ. Праця...

20. Березанська С.С., Отрощенко В.В. за участі Ю.Л.Рассмакіна. Бронзовий вік. Глави 1-5 // Давня історія України. - К.: Наук, думка, 1997. - Т. 1. - С. 384-528.

21. Круглое А.П., Подгаецкий Г.В. Родовое общество степей Восточной Европы. - М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1935.

22. Березанська С.С., Отрощенко В.В. Щодо етнічної належності населення України за доби бронзи // Матеріали міжнародної археологічної конференції "Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя)". - Дніпропетровськ, 1999. - С.35-37.

23. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. - К.: Фенікс, 1994.

24. Старостин А.С. Сравнительно-историческое языкознание и лексикостатистика // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. - М., 1989. Илт-Свитыч В.М. Материалы к сравнительному словарю ностратических языков // Этимология. - 1967. - № 2; Телегин Д.Я. Илирийские и фракийские гидронимы Правобережной Украины в свете археологических исследований // Вопросы языкознания. - 1994. - № 2. - С. 46-61; Телегин Д.Я. Основні періоди історичного роз-

витку населення території України у V - першій половині IV тис. до н.е. // Археологія. - 1993. - № 4. - С. 15-23; Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. - К.: Абрис, 1994. - 256 с; Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. К.: Фенікс, 1994.

25. Нечитайло А.Л. Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. - К.: Наук, думка, 1991; Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. - К., 1991. - С. 6-21.

26. Кубышев А.М., Черняков И.Т. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века Восточной Европы (на материалах погребения литейщика катакомбной культуры) // Советская археология. - 1985. - № 1. - С. 39-54.

27. Пустовалов С.Ж. К вопросу о социальной стратификации у носителей катакомбной культуры Северного Причерноморья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. - К. 1991. - С. 22-41.

28. Пустовалов С.Ж. Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья. - Препринт: - К. Уч. Ротапринтной печати ОНТИ ИПП НАНУ, 1992. - 48 с.

29. Пустовалов С.Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности Степного Причерноморья и Крыма. - Запорожье, 1995. - Т. 5. - С. 21-32.

30. Круц С.І. Антропологічний склад населення // Давня історія України. - К., 1997. - Розділ Бронзовий вік. - Глава 6. - С. 529-544.

31. Генинг В.Ф., Буянян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии. - К.: Наук, думка, 1990. - 311 с.

32. Ольховский В.С. Погребальная обрядность (содержание и структура) // Российская археология. - 1993. - № 1. - С. 78-93; Він же. Погребальная обрядность и социологические реконструкции // Российская археология. - 1995. - № 2. - С. 85-94.

33. Пустовалов С.Ж. Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья. - Автореф. дис. канд. ист. наук. - К., 1987. - 16 с; Пустовалов С.Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья. - К.: Наукова думка, 1992. - 151 с. Довженко Н.Д., Рычков Н.А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. - К., 1988. - С. 14-27. Рычков Н.А. Характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья. - Автореф. дисс. канд. ист. наук. - К., 1990. - 16 с. Цимиданов В.В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільності. - Автореф. дис. канд. іст. наук. - К., 1997. - 22 с

34. Генинг В. Ф., Буянян Е.П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н.А. Вказ. праця.

35. Тесленко Д.Л. Вказ. праця.

36. Ніколова А.В., Мамчич Т.І. До методики класифікації посуду ямної культури // Археологія. - 1997. - № 3. - С. 101-114.

37. Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества. - Фастов: "Прайд", 1997. - 196 с.

38. Чмыхов НА. Истоки язычества Руси. - К.: Либідь, 1990. - 382 с; Чмыхов М.О. Давня культура. - К.: Либідь, 1994.
39. Ковалева И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. - 108 с; Вона ж. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). - Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. - 89 с.
40. Ляшко С.Н. К вопросу о семантике орнамента на сосудах из погребений ямной культуры // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. - К., 1987.
41. Иванова С.В., Цимиданов В.В. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической общности // Археологический альманах. - Донецк, 1993. - С. 23-34.
42. Довженко Н.Д. Похоронення з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів // Археологія. - 1979. - № 32. - С. 27-35; Telegin D., Mallory J. The Anthropomorphic Stelae of the Ukraine: the Early Iconography of the IndoEuropeans - Washington, Institute for Studies of Man, 1994. - 131 p. Пустовалов С.Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Стратум плюс. - 1999. - № 2. - С. 222-255.
43. Бунятян Е.П., Отрощенко В.В. Формы собственности на скот и способы изучения их по археологическим данным // Хозяйство древнего населения Украины. - К., 1993. - С. 93-131. - С. 120.
44. Телегін Д.Л. Про що розповідають кургани. - К.: Наук, думка, 1971. - 67 с; Він же. Давня кам'яна скульптура. - К.: Наук, думка, 1972; Він же. Вартові тисячоліть. - К.: Наук, думка, 1991.
45. Бунятян К.П. Дописемна історія народів України I/ На світанку історії. - К.: Альтернатива, 1998, - С. 18-110; Бунятян Е.Л. Древнейшие скотоводы Украинских степей. - Николаев: "Возможности Киммерии", 1997. - 24 с.
46. Бунятян К.П. Давня культура населення України. - К.: Альтернатива, 1999. - 226 с.
47. Хазанов Д.М. Социальная история скифов. - М.: Наука, 1975.
48. Гаврилюк НА. История экономики степной Скифии в VI - III вв. до н.э. - Харьков: ПТФ, 1999. - 420 с; Вона ж. Скотоводство степной Скифии. - К.: Препринт "Актан", 1995 - 140 с.

Pustovalov S.J.

THE STEPPE BURIAL MOUND ARCHAEOLOGY OF BRONZE AGE: THE RESULTS AND THE PERSPECTIVES

The main tendencies of development steppe burial mound archaeology of bronze epoch for the last two decades are considered in the article The achievement and disadvantages of development state are marked. The forecasts concerning further development are given.